

De ontwikkeling van het parochiewezen in Oostergo

PAUL N. NOOMEN

In de middeleeuwse kerk waren religieuze conjunctuur en institutionele structuur nauw met elkaar vervlochten. In de religieuze conjunctuur weerspiegelt zich de dynamiek van het geloof; de kerkelijke instituties ontwikkelden zich daarentegen vaak uiterst traag. Dat laatste heeft voor onderzoek het grote voordeel dat de kerkelijke structuur in later tijd in sommige opzichten een zeggingskracht heeft voor een veel eerdere periode. Zo kan veel worden afgeleid uit het patronaats- of collatierecht, het recht de pastoor voor te dragen. Dat kan aanwijzingen geven over de kerkstichter.¹ Het zelfde geldt voor het patrocinium, de beschermheilige van de kerk. Ook daaruit kan soms iets over de tijd van ontstaan en over de stichters van een kerk worden afgeleid.² Het verloop van parochiegrenzen,³ de indeling in seenddistricten,⁴ decanaten en aartsdiaconaten⁵ evenals gegevens over de tienden zijn vaak eveneens bruikbaar bij retrospectief onderzoek.⁶ Daarnaast kunnen de grootte en de ligging van het pastorieland en van het land van de andere beneficia die aan een parochiekerk verbonden waren, belangrijke aanwijzingen geven.⁷

Dit laatste brengt ons bij de Friese Beneficialboeken, waarin de kerkelijke landerijen zijn geregistreerd. Deze bron bevat belangrijke gegevens voor het in kaart brengen van de verschillende fasen waarin het netwerk van parochies zoals dat in de late middeleeuwen in Oostergo bestond, tot stand kwam. Om dit te laten zien zal ik ingaan op twee casussen: Ferwerd en het Boornedal. Eerst stel ik echter kort de fasen in de ontwikkeling van het parochiewezen aan de orde. In het algemeen, in Friesland zowel als elders in Europa, zijn daarin in grote lijnen drie stadia te onderscheiden, die globaal corresponderen met verschillende categorieën initiatiefnemers bij de kerkstichting.⁸

De ontwikkeling van de parochiestructuur

De eerste kerken in de Friese landen werden gesticht door missionarissen die allen een monastieke achtergrond hadden. De abdijen van Echternach en Fulda werden gesticht door de missionarissen Willibrord en Bonifatius. Daarna dienden ze als thuis- en uitvalsbases van deze zendelingen. De kerken die Willibrord en zijn verwant Willehad in de Friese landen stichtten werden dan ook eigendom van de abdij van Echternach. Onderzoek wees

uit dat deze eerste kerken een duidelijke domaniale achtergrond hadden: ze werden gebouwd op domeinen die vaak door de Frankische koning en andere aanzienlijken waren geschonken ter ondersteuning en consolidatie van de kerstening.⁹

Onder Karel de Grote waren het in toenemende mate niet meer de kloosters maar de bisschopskerken van waaruit de kerstening, de verdere consolidatie van het christendom en de stichting van parochiekerken vorm gegeven werden. Althans op het Europese vaste land; in Engeland trad deze verschuiving pas veel later op.¹⁰ Ook de door bisschoppen gestichte parochiekerken hadden een stevige domaniale basis: ze kwamen tot stand op bisschoppelijk grondbezit, dat voor een deel eveneens van de koning afkomstig was en ze dienden soms tevens als centra van waaruit dit grondbezit werd beheerd en uitgebaat.¹¹

Jonger dan de domaniale kerken zijn over het algemeen de kerken die door de adel, door aanzienlijke leken werden gesticht. Er zijn wel enkele vroeg- en volmiddeleeuwse voorbeelden in onze streken¹², maar de overgrote meerderheid van de adelskerken stamt uit de late middeleeuwen. Eveneens uit de late middeleeuwen dateren de kerken die door de dorpsgemeenschap zelf zijn gesticht, de 'Gemeindekirchen' zoals ze in de Duitse literatuur worden genoemd.¹³ Vaak wordt gesteld dat de meeste Friese kerken zulke gemeenschapsstichtingen waren. Dergelijke kerkstichtingen blijken echter veel minder vaak te zijn voorgekomen dan vroeger wel werd gedacht.¹⁴

De casus Ferwerd

De registers van 1543 geven voor Ferwerd de landerijen 'van den patroon tot Ferwairt', dus het door de kerkvoogden beheerde land van de kerk, die door haar patroonheilige wordt gepersonifieerd. Verder de 'lande ende renten aen de pastorie behoirende', en de landen en renten van de 'sacrista tho Ferwardth'.¹⁵ Deze opgaven kunnen worden gelegd naast andere grondboekhoudingen, daterend uit de jaren 1511, 1540, 1580, 1640, 1698, 1700-1850.¹⁶ Daardoor kunnen ze in het kadaster van 1832 worden teruggevonden en zo nauwkeurig worden gelokaliseerd.¹⁷ Het kerkeland was 42½ pondemaat groot en bestond voor een aanzienlijk deel uit de sate 'Hoeckema-gued' of 'Op de Fenne' ten zuiden van het dorp. In 1511 was de huurwaarde van deze grond fl. 16.¹⁸ Het pastorieland omvatte in 1511 in totaal 70 pondemaat met een huurwaarde van fl. 32. De beide andere priesters, de vicaris en de sacrista, hadden in 1511 beneficia van respectievelijk 40 pondemaat (huurwaarde fl. 20) en 42 pondemaat (fl. 21).¹⁹

Niet in de Beneficialboeken, maar wel in de andere grondboekhoudingen opgenomen zijn de goederen van het onder Ferwerd gelegen klooster Foswerd. Dichtbij het dorp lagen drie Foswerder sates: het

Het domein rond Ferwerd. Gearceerd: het land van de beneficia van de kerk. Gepunt: goederen van de abdij van Foswerd

‘Monnikhuis’ ten noorden van de kerk, de sate ‘bij de Molen’ en ‘Bama-sate’. Deze Foswerder goederen vormden met de beneficiale goederen van de kerk en de dorpskom rond de kerk een aaneengesloten complex. Het geheel lag op en ter weerszijden van de vruchtbare zavelige oeverwal, waarover in de middeleeuwen de Oude Zeedijk was gelegd. De kerkterp en een groot blok Foswerder land, namelijk het Monnikhuis, lagen dus buitendijks. Dit wil nog niet zeggen dat het geen oud cultuurland was. Ook bij andere oude kerken langs de kust, zoals in Leeuwarden, Holwerd en Usquert treffen we een ligging van land van de kerk aan of buiten de dijk aan. De middeleeuwse Fries kon leven met de periodieke overstroming van de door hem gebruikte landerijen.²⁰

Hoe moet dit grote aaneengesloten blok klooster- en kerkeland geïnterpreteerd worden? Is het toeval of representeert de nabijheid een oorspronkelijke eenheid? De historische gegevens wijzen op het laatste. De kerk van Ferwerd werd in 1289 voor het eerst genoemd, maar was zeker veel ouder. Zij was een bisschoppelijke eigenkerk, hetgeen ook blijkt uit het feit dat zij

aan Sint Maarten was gewijd. Uit verschillende oorkonden rond 1290 weten we verder dat de bisschop deze kerk toen schonk aan het Benedictijner klooster Foswerd.²¹ Een bekend patroon was dat kloosters die een rijke kerk kregen geschonken, een deel van het kerke- en/of pastorieland wisten af te nemen en het tot kloosterland maakten. In Leeuwarden²² en Oldeboorn is een dergelijke gang van zaken goed geattesteerd.²³

De reconstructie van het beneficiale land en dat van het klooster Foswerd rond de dorpskom levert een fraaie aanwijzing en illustratie dat ditzelfde ook in Ferwerd is gebeurd: van het oorspronkelijke goed van de parochiekerk zullen na 1290 verschillende stukken zijn afgesplitst. Het land buitendijks ten noorden van de kerk werd als 'Monnikhuis', dus als uithof²⁴, door Foswerd in eigen beheer uitgebaat, de twee andere sates (Bama en Bij de Molen) werden aan boeren verpacht. Het gehele blok klooster- en kerkeland behoorde dus ooit aan de bisschoppelijke kerk van Ferwerd en nog eerder aan de bisschop van Utrecht. Ook bij andere oude eigenkerken van de bisschop en van oude abdijen kunnen dergelijke grote complexen aaneengesloten grootgrondbezit worden vastgesteld.

Een tweede overeenkomst met veel andere oude kerken is, dat in Ferwerd tevens sprake was van een 'restdomein'.²⁵ Ik versta daaronder goed dat oorspronkelijk tot hetzelfde domein had behoord als waarop de kerk werd gesticht, maar dat niet aan de kerk kwam maar eigendom bleef van de kerkstichter zelf.²⁶ In Ferwerd had de bisschop apart van de kerk zo nog een ander goed, dat hij in de twaalfde of dertiende eeuw (in 1289 al 'langer dan mensenheugenis') aan de lokale adellijke familie Heslinga in leen had uitgegeven. Het bisschoppelijk bezit was in Ferwerd oorspronkelijk dus nog omvangrijker dan het grote blok kerke- en kloosterland rond het dorp: ook het leengoed van de Heslinga's hoorde ertoe. Helaas weten we niet waar dit lag.²⁷

In de eerste alinea van dit artikel signaleerde ik de mogelijkheden die de traagheid in de ontwikkeling van kerkelijke structuren biedt bij de retrospectieve reconstructie van situaties in een veel eerdere periode. Voor Ferwerd maken de informatie van de Beneficiaalboeken, de lokalisatie tot op perceelsniveau van de daarin genoemde landerijen en die van de kloostergoederen en de combinatie daarvan met andere historische gegevens het mogelijk een oud bisschoppelijk domein te reconstrueren, waarop al vroeg een kerk werd gesticht, de moeder van de wijde omgeving. Tegen de achtergrond van de missiegeschiedenis wijzen het patrocinium en het bisschoppelijke patronaatsrecht erop dat deze stichting na 777 plaats had: na de werkzaamheid van Willehad vanuit de moederkerk-missiepost in Dokkum, maar mogelijk nog onder Liudger, zijn opvolger aldaar.²⁸

De casus Opsterland

Een tweede voorbeeld van het gebruik van de Beneficiaalboeken voor de geschiedenis van het parochiewezen geeft de opgave van de beneficiale goederen in Opsterland.²⁹ Deze grietenij dankt haar naam aan de ligging aan de bovenloop van de Boorne.³⁰ De oevers van dit riviertje waren de basis van de ontginning van dit veengebied. De percelering en dus ook de parochiegrenzen staan daarom haaks op de Boorne.

Niet alleen landschappelijk is het verschil groot, ook wat betreft het kerken- en pastoorland is het beeld in Opsterland geheel anders dan in Ferwerd: de beneficiale goederen vormen hier geen grote aaneengesloten blokken maar bestaan steeds uit smalle strookjes land ter grootte van een bescheiden boerderijtje. De opbrengst was dan ook maar een fractie van die in Ferwerd. In Ferwerd resideerden drie van rijke beneficies voorziene priesters, in het merendeel van de dorpen in Opsterland was er alleen een pastoor en die kreeg in 1511 in de meeste dorpen niet meer dan fl. 3 voor zijn pastorieland.³¹ Dat is dus één tiende deel van hetgeen de Ferwerder pastoor ontving.

Het beneficiale land van de Opsterlandse parochies

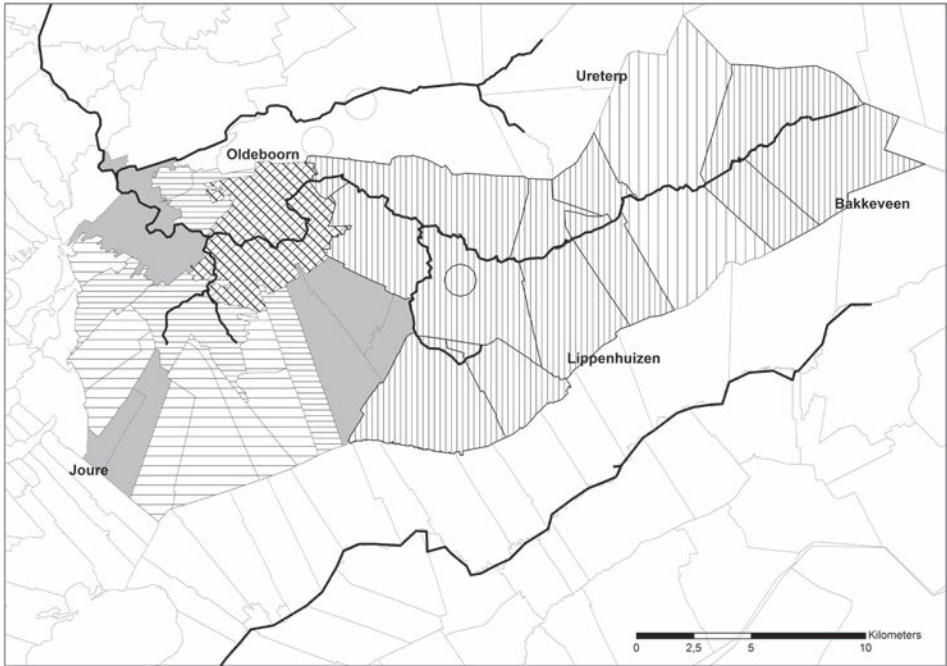
Interessant is echter dat uit de Beneficiaalboeken blijkt dat de Opsterlandse pastoors naast de opbrengst uit hun pastorieland nog een veel belangrijker inkomstenbron hadden. In de meeste dorpen moest iedere volwaardige boerderij een betaling in geld doen.³² De opbrengst hiervan was in alle dorpen meer dan het dubbele van wat de pastoor uit zijn pastorieland verkreeg. Dat wijst er op dat bij de kerkstichting de dorpelingen, althans de volle boeren, zich gezamenlijk tot deze betaling verplicht hadden. Aannemelijk is daarom dat deze kerken als 'Gemeindekirchen', kerken gesticht door de dorpsgemeente, beschouwd kunnen worden. Terzijde kan trouwens worden opgemerkt dat in het Beneficiale register van het aangrenzende Stellingwerf we vergelijkbare betalingen uit de 'bouwhuizen' vinden, zij het dat de betaling daar vaak in nature plaats had. Zo leverden de 43 à 53 'arven' van Oldeholtgade ieder jaarlijks een schepel rogge aan de pastoor.³³ Juist voor dit dorp staat een communale stichting van de kerk ook vast. Voor de parochie Oldeholtgade is namelijk een van de weinige stichtingsoorakonden overgeleverd: in 1204 gaf de bisschop toestemming aan de inwoners (*incolae*) tot stichting van een kerk die werd afgesplitst van de moederkerk te Steenwijk.³⁴ Het initiatief lag dus niet bij een instelling of een adellijke familie, maar bij de buren gezamenlijk.

Vaak wordt gedacht dat het Opsterlandse en Stellingwerfse patroon in Friesland de algemene regel was: dat de Friese boeren dus communaal hun kerk stichtten. Zelfs in de oudere internationale literatuur over kerkelijk recht is deze opvatting te vinden.³⁵ Het paste ook zo mooi in het beeld van het vrije Friesland met boerenrepublieken die zichzelf bestuurden. Binnen Friesland is de Opsterlandse en Stellingwerfse situatie met uniforme 'kerkelijke bijdragen' uit alle boerderijen, die op een stichting door de dorpsgemeenschap wijst, echter uniek. Overal elders in Friesland kreeg de pastoor de meeste inkomsten uit zijn pastorieland en ontbraken dergelijke uniforme 'kerkelijke bijdragen'.³⁶

De parochies in het Boornedal

In de regel lag het initiatief bij kerkstichting door Friezen waarschijnlijk bij een of meer adellijke families, en niet bij de boeren gezamenlijk. De verdere Boornevallei, waarvan Opsterland het bovenste deel uitmaakt, is daarvan een mooi voorbeeld. Alle drie de categorieën kerkstichtingen – domaniaal, adellijk en communaal – zijn hier te vinden. Achtereenvolgens representeren ze evenzovele stadia.

Oldeboorn is in sommige opzichten met Ferwerd te vergelijken. De kerk was een bisschoppelijke eigenkerk, gesticht op een groot bisschoppelijk domein op de zuidoever van de Boorne. Net zoals in Ferwerd droeg ook hier de bisschop in de dertiende eeuw zijn eigenkerk over aan een Fries

De parochies in het Boornedal. Gekruist: de bisschoppelijke kerk van Oldeboorn. Horizontaal: door de adel gestichte kerken. Verticaal: door de dorpsgemeenschap gestichte kerken

klooster: de commanderij Nes van de Duitse Orde. Door de ontginning van de achterliggende venen werd het pastoriegoed steeds groter. Daardoor kon de commanderij ook hier een stuk van het pastorieland afsplitsen en voor andere doelen gebruiken.³⁷ De kerk van Oldeboorn is als oudste en bisschoppelijke kerk in Bornego dus te vergelijken met Ferwerd.³⁸ Uit latere bronnen weten we dat zij gold als moederkerk van alle kerken in het district Bornego, dat het Boornedal en tevens Schoterland omvatte.³⁹

De parochie Oldeboorn werd omringd door parochies, waarvan uit latere berichten blijkt dat ze door Friese edellieden zijn gesticht. In Terkaple woonden zo de Oenema's die in de late middeleeuwen pretendeerden dat zij de stichters waren van de kerken van Terkaple en aangrenzende parochies (Terherne, Akmarijp, Goïngarijp, St. Jansga en Snikzwaag).⁴⁰ De kerk van Haskerdijken werd al voor 1230 gesticht door de edelman en geestelijke Wibrand van Haske, die haar ter beschikking stelde van een kluisenaar.⁴¹ Aannemelijk is dat van Haskerdijken de andere Haskeparochies (Oudehaske, Nijehaske en Haskerhorne) zijn afgesplitst. In Nes

werd de kerk door aanzienlijke hoofdelingen ('goede hoefscappen') gesticht, aldus een zestiende-eeuws kroniekje.⁴² Tussen 1232 en 1245 moeten zij het kerkje hebben geschonken aan de hier nieuw gestichte commanderij Nes. In Katrijp en Luinjebert tenslotte had blijkens dertiende-eeuwse en latere gegevens de familie Lioedinga een machtspositie.⁴³ Waarschijnlijk waren zij ook (mede-) kerkstichters. Ook deze kerkjes kwamen aan het eind van de dertiende eeuw aan de commanderij van Nes.

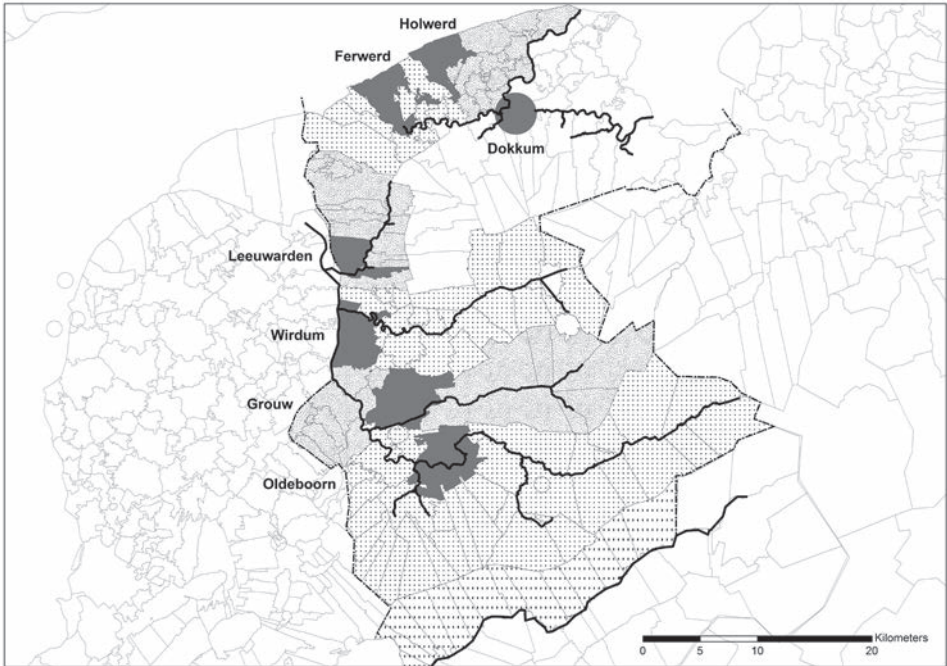
Als we nu de Boornevallei overzien, tekent zich het volgende patroon af. Beneden, dicht tegen de klei aan en op vruchtbare grond lag een groot bisschoppelijk domein waarop de moederkerk van Oldeboorn werd gesticht, waarschijnlijk in de late tiende of vroege elfde eeuw. Rondom werden later, waarschijnlijk in de twaalfde en dertiende eeuw, op initiatief van adellijke families verschillende dorpskerken gesticht. Hogerop in het dal, in Opsterland waar de grond armer was en ook geen adel woonde, stichtten de boeren in communaal verband zelf hun kerkjes. Alle drie de categorieën kerken, globaal waarschijnlijk tevens corresponderend met chronologische fasen, zijn aldus in de Boornevallei te vinden.

De geleding van Oostergo en Bornego

Het Boornedal is volstrekt niet uniek. De oudste kerk beneden in het dal, verder adellijke stichtingen en boven in het dal later gestichte communale kerkjes: het is een ruimtelijk patroon dat in veel streken in Europa – tot hoog in de Alpen – is te vinden. Het 'model Boornedal' is daarom ook nuttig om het ruimtelijke patroon van het parochiewezen in het bredere Oostergo, waarvan Bornego deel uitmaakte, te begrijpen. We hebben gezien hoe het in Ferwerd en in Opsterland en het overige Boornedal verliep. Hoe ging het elders in Oostergo?

Vaak zijn oude patronaatsrechten en/of de laatmiddeleeuwse kerkelijke indeling in decanaten en seendistricten – de onder een seendkerk ressorterende gebieden – nuttig om een idee te krijgen hoe de ontwikkeling gegaan kan zijn. Zo geven ten westen van het Vlie de patronaatsrechten van de bisschop en de abdij van Echternach aanwijzingen over de moederparochies.⁴⁴ In Westergo, Drenthe en de Ommelanden bieden seendistricten retrospectief nuttige informatie. In Oostergo levert dit moeilijkheden op, omdat de gegevens over de decanaatsindeling en over seendplaatsen schaars zijn of ontbreken. We kennen wel enkele seendplaatsen (zoals Dokkum, Holwerd, Westergeest,⁴⁵ Stiens, Leeuwarden, Wirdum, Warga en Grouw), maar het beeld wordt niet heel duidelijk.⁴⁶

Indien we evenwel met het 'model Boornedal' in het achterhoofd kijken naar de landschappelijke structuur van Oostergo en daar de gekende vroeg- en volmiddeleeuwse kerken – oorspronkelijk alle tevens oude eigenkerken –

De stroomgebieden en veronderstelde moederparochies in Oostergo en Bornego

mee confronteren, dan tekent zich een patroon af, dat een idee kan geven welke de 'oerparochies' zijn geweest.

Landschappelijk is op de westgrens van Oostergo de rivier de Boorne, verderop verwijd tot Middellzee van belang. Daarin mondden verschillende beken uit: de Wispel langs Terwispel, de Lits langs Lekkerterp, de Smalle Ee, de Bergumer Ee en de Leeuwarder Ee.⁴⁷ Ten noorden van Leeuwarden zijn de zavelige oeverwal tot aan de monding van de Paesens en de Paesens zelf belangrijke structuurelementen. Opvallend is dat bij uitmonding van de zijbeken in de Boorne en op regelmatige afstanden op de oeverwal steeds een oude domaniale eigenkerk ligt. De bisschoppelijke kerken van Ferwerd en Oldeboorn kennen we ondertussen; de bisschoppelijke kerk van Dokkum – aanvankelijk waarschijnlijk een koninklijke stichting – dateert van kort na 754; Holwerd was een oude eigenkerk van de abdij van Echternach, waarschijnlijk gesticht voor 777; de Leeuwarder Oldehove was een eigenkerk van de abdij van Corvey, waarschijnlijk uit het midden van de negende eeuw; Wirdum en Grouw waren later seendplaatsen en hoogstwaarschijnlijk oude bisschoppelijke eigenkerken, beide met grote aaneengesloten

complexen kerke- en pastoriegoed zoals we dat ook in Ferwerd aantreffen.⁴⁸ De patrocinia van Martinus in Wirdum en Petrus in Grouw passen daar goed bij. Achter de oude kerken aan de monding van de beken liggen stroomgebieden waarvan de ontginning van later datum is en opstrekt vanuit de verschillende stroompjes; achter de oude kerken op de oeverwal ligt een minder vruchtbaar knipkleigebied met kleine terpdorpen en buurschappen.

Over de economie van vroeg- en volmiddeleeuws Friesland onderscheidt Gilles de Langen in Oostergo een reeks 'dorpen met een leidende functie' in de volle middeleeuwen.⁴⁹ Op Hallum en Stiens na, waarvan de kerken als 'oudste dochters' van respectievelijk Ferwerd en Leeuwarden kunnen worden beschouwd⁵⁰, vallen alle andere door De Langen onderscheiden 'hoofdplaatsen' samen met de genoemde hypothetische moederkerken. De kans is groot dat de oerparochies in de Wouden globaal samenvielen met de stroomgebieden van de beken, en dat de parochies in het veen langs de beek zijn afgesplitst van de verschillende oude kerken stroomafwaarts. Op de klei zullen zo de kerken in de knipklei-zone dochters zijn van de kerken op de oeverwal.⁵¹ Ook binnen deze jongere kerken moeten generaties worden onderscheiden. Zo zijn er sterke aanwijzingen dat Beetsterzwaag een afsplitsing was van Beets, Duurswoude⁵² van Bakkeveen⁵³ en Oude- en Nijehaske van Haskerdijken. Verschillende andere kerken in Oostergo kennen we, vergelijkbaar met de kerken rond Oldeboorn, als adelsstichtingen uit de twaalfde en dertiende eeuw, bijvoorbeeld Oosternijkerk,⁵⁴ Leeuwarden-Nijehove en Leeuwarden-Hoek en mogelijk ook Westernijkerk, Lekkum en Miedum.⁵⁵ Het 'model Boornedal' kan zo dienen als gedachtebepaling bij het opstellen van hypothesen over de parochiefiliatie in de rest van Oostergo.

Tot slot

Door hun gedetailleerde informatie over de kerkelijke inkomsten aan het einde van de middeleeuwen, bieden de Beneficiaalboeken tevens inzicht in de kerkelijke structuren in veel eerdere perioden. De opgave van de geestelijke goederen van Ferwerd in het sinds de vroege middeleeuwen bewoonde kleigebied voerde ons naar een kerkstichting vanuit de missiecel van de Utrechtse kerk in Dokkum in de tijd van de kerstening. De jaarlijkse bijdragen die de boeren in het weinig vruchtbare Opsterland aan hun parochiekerken leverden, getuigden van communale initiatieven bij kerkstichting in de woudstreken. Samen met andere historische gegevens leveren de Beneficiaalboeken zo bouwstenen waarmee getracht kan worden de parochiefiliatie in Friesland te reconstrueren.

Noten

1 In het kerkelijk recht: *patronum faciunt dos, aedificatio, fundus*. Zie bijvoorbeeld: Fuhrmann, *Kirche und Dorf*, 98. In het Riustringer seendrecht: ‘and tha liode ther thet Godis hus bi eruath and tha buwnge dwath thruch Godis era and thruch hiara sendana willa, tha hagon thene prestere to kiasande (...) and thi progost hach him thet alter to lenande’: Buma, *De eerste Riustringer codex*, 131. **2** Zie voor Friesland: Roemeling, *Heiligen en heren*, hoofdstuk 2; Verhoeven, ‘Middeleeuwse kerkpatrocinia’, 75-77. **3** Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 311; Noomen en Mol, ‘Die Bedeutung des frieschen Katasters’, 222. **4** Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 320; Buma, *De eerste Riustringer codex*, 131. **5** Dekker, ‘De vorming van aartsdiakonaten’, 341; idem, *Het Kromme Rijngebied*, 309, 315. **6** Constable, *Monastic Tithes*, 31-56. In het Oudfries recht is zowel de regel terug te vinden dat de tienden aan de moederkerk (Vries, *Asega*, 323, 469), als de regel dat ze aan de eigen parochiekerk (ibidem, 423) moesten worden betaald. **7** Noomen en Mol, ‘Die Bedeutung des frieschen Katasters’, 223-225. **8** Zie voor de verschillende stadia ook: Mol, *Friezen en de zeggenschap*, passim. **9** Bijsterveld e.a., ‘Der niederländische Fernbesitz’, 203-228; Noomen, ‘De goederen van de abdij Echternach’, 7-37; Noomen, ‘Kerstening en kerkstichting’, 61-72. Fundamenteel over de oudste missieposten is: Van Vliet, *In kringen van kanuniken*. **10** Blair, *The church in Anglo-Saxon society*, passim. **11** Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag*, passim. Hoewel bisschoppelijke kerken en eigenkerken in de literatuur vaak tegenover elkaar worden geplaatst, waren formeel en feitelijk ook de bisschoppelijke kerken eigenkerken: zie Hömberg, ‘Kirchenorganisation’, 50-51. **12** Zoals te Vries/Arlo, Reepsholt, Baflo, Rinsumageest en Bedum. **13** Kurze, *Pfarrerwahlen*, 199. **14** Toch zullen we hierna in Opsterland verschillende van deze kerken tegenkomen. De hier boven onderscheiden categorieën sloten elkaar trouwens niet volledig uit; vaak waren meer partijen betrokken, zo waarschijnlijk bij de hierna genoemde kerken van Luinjebert (bisschop en adellijke familie), Oosternijkerk (klooster Mariengarde en adellijke familie) en Bakkeveen (Mariengarde en boeren). **15** *BB*, 266-271. **16** *RvdA* (1511 en 1540); Reitsma, *Oostergo* (1580); *Stemcohieren* (1640, 1698); *Floreencohieren* (1700-1850). Zie voor Ferwerd ook: Van Dijk, *Van ter Sted*; idem, *Van Beijntum*. **17** *PKAF* XIV, 52-67; www.hisgis.nl, Fryslân, lagen ‘stemkohier’, ‘floreenkohier’, ‘kerkengoederen’, ‘kadastrer 1832’. **18** In 1700 wordt als grootte en huurwaarde in het jaar 1511 opgegeven: 42½ pondemaat en fl. 16. *PKAF*, XIV, 62 (FC221). Met ‘FC’ wordt verwezen naar het nummer in de floreencohieren. In 1511 is de opgave resp. 37 pondemaat, 7 gras en fl. 19. *RvdA*, I, 91, 94. De naam ‘Op de Fenne’ in: Reitsma, *Oostergo*, 79. **19** *RvdA*, I, 91. De pastorie van 1511 en 1543 is in 1700 deels terug te vinden onder FC220; deels – samen met het vicarie- en sacristie-land – onder FC222. **20** Vergelijk bijvoorbeeld: *BB*, 334: ‘dese voors. landen [in Holwerd] geldt elcke pondemaete jaerlijcx te huyr eenen golden gulden, maer alst solte vake die landen water beloept, moeten zij min gelden te huyr’. **21** Van Buijtenen, *St. Vitus*, 146-149. **22** Noomen, ‘De familie Cammingha’, 50, nt. 163 en 170; Noomen, ‘Leeuwarden’, 56. **23** Mol, *De Friese huizen*, 166. **24** Mol, *De Friese huizen*, 175. **25** Zie voor restdomeinen: Noomen, ‘Mariengarde’, 116; idem, ‘Winsum’, 78. **26** Als voorbeelden zijn te noemen: Tzum, waar de abdij van Prüm naast de kerk ook een

pachtgoed (Herum) bezat, en Baflo en Winsum (Gr), waar naast de kerk een domein lag van resp. de bisschop van Munster (de hof te Baflo) en de abt van Werden (het latere Voorwerk te Winsum). **27** Ten onrechte stelde ik (in Noomen, *De stinzen*, 47) dat het van de pastorie afgesplitste Foswerder Monnikhuis het Heslinga-leengoed zou zijn geweest. Omdat het allerminst zeker is dat ook dit leengoed aan Foswerd is gekomen, is deze aanname ongegrond. **28** Noomen, 'Kerstening', 67-69. **29** *BB*, 443-459. **30** Zoals de naam Utingeradeel naar de benedenloop verwijst. Huisman, 'De grietijenamen', 89-96. **31** Aldus de opgave van de opbrengsten van 1511 in de Floreencohieren van 1700. Ook het Beneficiaalboek vermeldt deze bedragen, maar voegt bij verschillende dorpen toe dat in 1543 de opbrengst inmiddels tot fl. 6 was aangegroeid. *BB*, 446, 447, 449 e.v. In enkele dorpen, zoals Beets, Terwispeel en Wijnjeterp had de pastorie een grotere omvang. **32** Het Beneficiaalboek spreekt van 'bouwhuysen' (Beets, Beetsterzwaag, Hemrik), 'principael huysen' (Olterterp, Kortezwaag), 'principael ploech huysen' (Siegerswoude), 'speciale huysen' (Duurswoude), 'ryxte bouwhuysen in 't karspel' of woorden van gelijke strekking (Lippenhuizen, Terwispeel en Langezwaag). **33** *BB*, 1028-1034; *PKAF*, II, 202-210. **34** *OSU*, II, nr. 568 (1204). **35** Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte* I, 184, 405; idem, 'Die genossenschaftliche Gemeindekirche', 170-196. **36** Ik laat met de zielzorg samenhangende betalingen, zoals *accidentalia*, offers en verplichtingen vanwege memorie- en andere fundaties hier buiten beschouwing. Zie het artikel van Hans Mol in dit themadeel. **37** Mol, *De Friese huizen*, 26, 53, 166. **38** De stichting had waarschijnlijk wel later plaats dan in Ferwerd. **39** Een oorkonde van 1315 noemt alle dochterkerken. Berkelbach van der Sprengel, *Regesten*, 309. Rond 1520 was ook Jancko Douwama (*Geschriften*, 32) zich bewust van de oudheid van de kerk. **40** Mol en Noomen, 'De Lege Wälden: in foarbyld', in: *PKAF*, VI, 26-27, 23. Dat de pretentie ook St. Jansga en Snikzwaag betrof, is waarschijnlijk vanwege de oude naam van Snikzwaag: 'Ackronrypra-suagh'. **41** Mol, *De Friese huizen*, 47-48. **42** Mol, *De Friese huizen*, 46. **43** Omdat de kerk van Luinjebert in de opstrek van het Oldeboornster pastoriegoed ligt, is het waarschijnlijk dat bij de kerkstichting de Lioedinga's en de bisschop samenwerkten. Mol, *Friese huizen*, 52-53, 166. **44** De Cock, *Bijdragen tot de historische geografie van Kennemerland*, 62-72; zie ook de kaarten in: Numan, *Noord-Hollandse kerken*, 21, 46-47. **45** Zie voor Dokkum, Holwerd en Westergeest als seend- en moederkerken: Roemeling, *Heiligen en heren*, 212. Een oorkonde uit 1482 waarin sprake is van een pastoor *opper Gaest* die deken van Kollum (*Coelum*) is, is slechts in afschrift van Gabbema bekend. *OFO*, II, 105 (1482). Gezien de context is blijkens een vondst van dr. O. Vries met *Gaest* Rinsumageest bedoeld en is *Coelum* een verschrijving voor *Dockum*. Westergeest behoorde dus niet onder de seendstoel Kollum; Rinsumageest onder die van Dokkum. Dit als correctie op Roemeling, *Corpus*, 946, 1196, en Von Richthofen, *Untersuchungen*, II, 628. Met dank aan Oebele Vries. **46** Muller, *Indeeling van het bisdom* II, 92-94. **47** De Langen, *Middeleeuws Friesland*, 78-88; idem, 'Ander lanschap', 70-95. De bodemkaart laat zien dat de Smalle Ee langs Vlierbos en Poppenhuizen in de Boorne uitmondde. Institutioneel behoorde Smallingerland echter bij de Leppa en niet bij Bornego. Te onderzoeken is wanneer de uitwatering naar het westen, via de Kromme -, Sitebuurster -, Wijde - en Peanster Ee langs Grouw (naar de zijlen in de latere Leppadijk) is ontstaan. **48** Zie voor de datering van de kerken van Dokkum en Holwerd: Noomen, 'Echternach', 23; idem, 'Kerstening', 61-72. De seendkerk van

Westergeest, gewijd aan St. Maarten, was hoogstwaarschijnlijk een dochterkerk van Dokkum. De St. Maartenskerk van Kollum zal een dochter van Westergeest zijn geweest. Op de stichting, waarschijnlijk in de 11de eeuw, van de kerk van Rinsumageest kom ik in ander verband terug. **49** De Langen, *Middeleeuws Friesland*, 322. **50** Noomen, 'Leeuwarden', 54-55. **51** Zie voor Leeuwarden en Holwerd de kaarten in: Noomen, 'Leeuwarden', 55; idem, 'Kerstening', 68; zie ook: Noomen, 'Echternach', 18. **52** Het Beneficiaalboek van Opsterland (*BB*, 450) vermeldt dat de abdij Mariengarde, vanwege de uithof in Bakkeveen, in Duurswoude de zielzorg behoort uit te oefenen, als daar geen priester is. Mariengarde had dus – samen met de boeren ('speciale huysen') – de verantwoordelijkheid voor de kerk van Duurswoude. Omdat de kerk van Duurswoude in 1315 niet werd genoemd en die van Bakkeveen, waar Mariengarde het patronaatsrecht had, wèl, zal Duurswoude van Bakkeveen zijn afgesplitst. Van der Molen, *Opsterlân*, 96, meende precies het tegenovergestelde: dat de pastoor van Duurswoude in Bakkeveen moest invallen. Het misverstand ontstond door een komma teveel (na 'byhooren') in de uitgave van Van Leeuwen. **53** De goederen van de uithof in Bakkeveen waren volgens Sibrandus Leo door de 'woudlieden' (*sylvani*) tussen 1194 en 1230 aan Mariengarde geschonken. Lambooi, *Sibrandus Leo*, 398-401. De parochiekerk zal – gezien hetgeen van andere Mariengarder kerken bekend is – niet door Mariengarde alleen, maar tevens door de parochianen zijn gesticht. Vergelijk: Mol, 'Belang van de parochiekerken', 84-87, zie ook 77, 79-80; idem, *Friezen en de zeggenschap*, 9-10. Ook bij de vaststelling van de grens tussen Haule en Bakkeveen in 1343 worden niet alleen de *religiosi viri fratres* van de uithof, maar ook hun burens ter weerszijden (*ab utroque latere concives*) genoemd. Van der Molen, *Opsterlân*, 267. **54** Mol, *Friezen en de zeggenschap*, 9, 23 (kaart 3). De stichting vond hier en waarschijnlijk ook elders mede plaats op instigatie van de abdij van Mariengarde. **55** Zie voor Leeuwarden-Nijehove en -Hoek, Lekkum en Miedum: Noomen, 'Leeuwarden', 70-71. In Westernijkerk wijst de ligging van de kerk naast Jeppema-state op een adelsstichting.

